
LLÚCIA MARTÍN

LA PARÒDIA JURÍDICA EN *LO SOMNI DE JOAN JOAN*

El conjunt factici d'obres que Miquel i Planas va ordenar com *Cançoner satíric valencià* representa un dels fenòmens literaris més interessants de la València de la segona meitat del XV i primeries del XVI. L'èxit d'aquestes obres es va produir gràcies a la difusió impresa, si bé algunes de les peces es conserven únicament en forma manuscrita.¹ El conjunt, com sabem, comprén dues obres més extenses, el *Procés de les Olives* i *Lo Somni de Joan Joan* i una sèrie d'obres menors –per extensió, però igualment interessants– entre les quals destaquen la *Disputa de viudes i donzelles*, el *Col·loqui de dames*, l'*Obra feta per a vells* (Martínez 2004b), els *Consells a un casat*, els corresponents a una casada (Branderberg 1996: 237-249) i una sèrie de cançons que procedeixen de plecs solts.²

1. Del *Procés de les olives* i de *Lo somni de Joan Joan* es conserven els respectius incunables de 1497; tanmateix, d'altres obres del *Cançoner satíric*, com el *Col·loqui de dames* i l'*Obra feta per a vells* només conservem la còpia manuscrita en el document 151 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, conegut com *Jardinet d'orats*. Les obres considerades majors del *Cançoner*, PO i SJJ sempre han aparegut juntes, ja que argumentalment estan estretament emparentades. Ambdues es van tornar a editar el 1532 i el 1561 a València. Respecte a les edicions modernes, amb posterioritat a Miquel i Planas, en tenim dues, Fenollar, *et al.* (1988) *Poesia eròtica* (1982). Estudis de les obres del *Cançoner*, veg. Martínez Romero-Micó (1989-90 i 1992), Beltran (2003), Martínez Romero (2003) i Ferrando (1996).

2. Recordem que el *Cançoner* inclou també *La brama dels llauradors*, text considerat rèplica de les *Regles d'esquivar vocables*, un tractadet de correcció lingüística que tanta polèmica va donar en el seu moment (Badia i Margarit 2000).

No podem dir que són textos que han gaudit de l'atenció preferent de la crítica, i la interpretació que se'ls ha donat sempre ha anat adreçada a justificar la intranscendència dels temes tractats, la liberalitat en el llenguatge i el fet que es tracte d'obres col·lectives, fruit de la tertúlia literària de personatges benestants de la València del xv, allunyats dels estaments aristocratitzants i per tant, representants d'una cultura ciutadana burgesa. El que és evident i es deixa traslluir a través dels diàlegs de les obres del *Cançoners satírich* és el mosaic de costums i d'actualitat social que transmeten al receptor a partir de les converses dels protagonistes.

Sense negar totes aquestes evidències justificades, cal assenyalar que, si ens endinsem en l'estudi particular de les diferents obres, observem implícites certes regles de les *ars* amatòries medievals o textos erotodidàctics (Cantavella 2007:37-58),³ una mena de pedagogia amorosa que transcendeix a l'àmbit social, ja que, al capdavant, el que es debat és la conveniència que els matrimonis siguen o no desiguals en edat i, al seu torn, la qüestió de l'amor i el sexe dins del matrimoni, quan l'amor era sinònim de joventut. Per altra banda, la formació jurídica dels contendents envaeix l'estructura i la confecció de les obres, tema que no resulta tan original, ja que al llarg de la tradició literària trobem obres que tracten o inclouen judicis d'amor, com ara el mateix manual d'*ars* amatòria cortesa *De amore*. La novetat ací rau en el fet que el llenguatge jurídic domina les intervencions, és el que habitualment s'usa en els procediments civils i penals i fins i tot s'hi reproduceix l'estructura del procés judicial.

És precisament aquesta novetat «jurídica» respecte al que podien ser els «Judicis d'amor» propis de la literatura cortesa el que ens ha cridat l'atenció en una obra com *Lo Somni de Joan Joan*. Hi observem, per una banda, la novetat que suposa en una situació de conflicte amorós recórrer a la justícia civil, sense oblidar que hi ha un component simbólicoal·legòric en la figura de la deessa Venus i en el fet que tot el procés es tracte d'un somni. Per altra banda, és clar que tot i conèixer i respectar el procediment, el tema a tractar i la forma en què apareix són totalment irrisoris ja que, a partir d'un posat aparentment seriós, va augmentant la distorsió lingüística amb l'ús de llenguatge col·loquial, amb metàfores i metonímies de contingut eròtic. També ens sorprén el contingut de la sentència, completament contradictòria a la bona moralitat social. Resulta, doncs, un procés paròdic, si entenem la paròdia com a distorsió, transgressió d'uns models literaris, culturals i formals, que produeixen situacions ridiculitzants.

3. Es tracta de manuals derivats, en última instància de l'*Ars amandi* d'Ovidi i de la seua continuació *Remedia amoris*. Un dels textos més coneguts a l'edat mitjana i traduït al català és el *Facet*. Per altra banda, tot i que només se'n conserva un manuscrit en català (Pagès 1930), la difusió del *De amore* d'Andreu el Capellà va ser considerable en tot l'àmbit romànic.

No pretenem, perquè és fora totalment del nostre camp d'estudi, fer un discurs sobre les institucions civils valencianes en què es basava i s'organitzava l'administració de justícia al segle XV (Garcia 1996). Les fonts de dret, que al capdavant en constitueixen l'aplicació pràctica, es troben en els *Furs* (Colón-Garcia 1980-2007), la peça fonamental de la legislació valenciana constituïda per furs reials—lleis pròpiament dites emanades directament del rei— i actes de Cort.⁴ Tanmateix, la complexitat de la recopilació de vegades resultava enutjosa en el casos pràctics, ja que no existia encara una codificació. Com a fonts de jurisprudència i base dels *Furs* es van introduir en tot Europa els comentaris o les gloses al dret romà que havien fet els estudiosos de l'Escola de Bolonya (segles XII i XIII) i d'altres autoritats posteriors, com ara Bartol de Sassoferrato i Baldo degli Ubaldi (segle XIV); tots dos apareixeran citats més endavant en les conclusions del judici. Hem d'avançar que si bé l'estructura literària del procés s'adequa a un procés judicial civil,⁵ les fonts en què es fonamenten les discussions que després faran pronunciar la sentència no són exactament jurídiques, ja que n'hi ha moltes de literàries i d'altres cristianes.

EL CONFLICTE A TRACTAR

L'origen immediat que genera el conflicte entre les dones en *Lo somni de Joan Joan* es troba arran de la conversa mantinguda pels contertulis de *Lo Procés de les olives* sobre la capacitat amatoria dels hòmens de certa edat, de manera que es formen dos bàndols, un encapçalat per Bernat Fenollar, que critica la intenció dels vells que encara volen «menjar olives», tot i que «mai ha tastat la vianda» per la seua condició de prevere, i per un altre costat, Jaume Gasull⁶ defensa el contrari, la llibertat absoluta en l'amor i el dret que els vells puguen practicar-lo. En aquesta conversa distesa i divertida, en què els contertulis només pretenen parlar per parlar, les dones no sempre resulten ben parades, sinó «malveades» (*Procés*, v. 385) i connecta amb un dels esquemes antifemenins propis de la tradició medieval, l'excessiva luxúria de les dones i la volubilitat que les caracteritza.

4. Veg. Colón-Garcia, vol. I (1980: 9-26) respecte a la sistematització de les fonts de dret valencià. També Garcia 1996: 19-23, un estudi sobre les fonts de dret valencià escrit i no escrit.

5. Entenem que es tracta d'un procés judicial civil, perquè no està jutjant-se un delictes, sinó una situació que una de les parts creu insostenible i ha de passar a valoració del jutge. Tanmateix, té unes conseqüències penals: la pena d'exili o expulsió simbòlica dels vells de les "corts de l'amor".

6. «Lo biscaí que té un ull desconcertat», al·lusió a les característiques físiques d'aquest personatge (v. 428-429).

El protagonista de *Lo Somni de Joan Joan*, des de la seua posició onírica, observa la rebel·lió femenina que no accepta adoptar el paper passiu i reivindica el dret a comptar amb l'opinió de la dona a l'hora d'elegir marit. El problema no és tan banal com sembla, ja que les dones pateixen tota una sèrie de problemes físics i psicològics a causa de l'abstinència sexual a què es veuen sotmeses quan els marits, per edat, no poden assumir el deute conjugal. Són molt coneguts dos passatges en què la conversa gira al voltant de la destresa o no del marit a l'hora de la relació sexual. En el primer, una de les dones es queixa que té l'hort sec,⁷ i en l'altre és interessant la reflexió que es fa sobre el mal de mare –histerisme–, objecte dels tractats mèdics i també present literàriament en una obra com la *Celestina*.⁸

La iniciativa femenina en l'acció pren força i es tradueix en la ferma decisió de les dones de ser escoltades a l'hora de reivindicar el seu dret al plaer sexual, cosa que no aconseguiran si el marit manca de forces per l'edat. Aquesta recerca de plaer es fa necessària a l'hora de la concepció, segons alguns textos mèdics medievals,⁹ i la condició d'edat del marit també té a veure amb la futura salut i complexió dels fills ja que, segons algunes interpretacions, no tenen la mateixa fortalesa els engendrats de pares jòvens que els de vells.¹⁰

7. «Del meu vos dich que totstamps fa / grans bancalades, / dos mesos ha que stich debades, que del meu ort / tinch ja mig sech lo morritort / hi-l jolivert, tot esta herm, hi tot se pert; / tan tart hi plou!» (vv.253-291). L'altre passatge comprén els versos 583-607: «Tots temps me par tinch gran caliu / dins en lo cors». / «Hun bon tihó que fos ben gros / fora millor, / y apagaria la calor / d'aqueix caliu; / y, axí en l'ivern com en l'estiu, / fresca staríeu, / hi yo us promet no us sentiríeu / muntar la mare / que, fent axò, cerca lo pare, / hi, puix no-l troba, / voldria en mar lançar la roba».

8. Molèsties derivades de l'abstinència, que es concreten en un dolor abdominal i també en la sensació de calor. Recordem el parlament entre Celestina i Areusa (auto 7), que també pateix un mal de mare, tot i la seua condició de prostituta. Els remeis de Celestina van des d'una sèrie de receptes farmacològiques a la convicció que l'únic remei és la pràctica del sexe; per això concerta la cita entre la jove i Pármeno (Rojas 2000: 174-177).

9. Com a exemple significatiu d'aquesta teoria medicosexual, reproduïm un text del conte castellà de la Donzella Teodor: «Señor maestro, sabed que si la muger fuere tardía en su voluntad, deve el hombre que dormiere con ella ser sabio como dicho tengo y conocer su complexión y dévese detardar con ella, burlándose con ella y asiéndole las tetas y apretándogelas y a veces poner la mano al papagayo y otras vezes tenerla encima de sí, y otras vezes debaxo. Y haga de tal manera que las voluntades de ambos vengán a un tiempo y si por ventura la muger viniere a cumplir su voluntad mas aína que el hombre, deve él con discreción entenderla y jugar un rato con ella porque la faga cumplir otra vez y vengán juntas las voluntades de amos como de suso dixe. Y faciéndolo de esta manera, amarlo ha mucho la muger» (*Narrativa* 1995: 69, nota 43).

10. Tal com llegim en el *Procés de les olives* per part de Gassull: «Puix és natural rahó y verdadera / que-l fill engendrat de pare molt vell, / per ser sa virtut molt dèbil primera, / primer que hun altre trau blanch lo cabell» (vv. 1033-1036).

El tema del matrimoni entre vells i jòvens de ben segur va generar una literatura de debat de la qual no són les úniques representants les obres incloses al *Cançoner satírich*.¹¹ No hem d'oblidar, però, que s'imposa una realitat social, la dels matrimonis desiguals i les crítiques als vells que segons la pedagogia amorosa no deuen dedicar-se a l'amor. Potser hi ha implícita una preocupació entorn de la pau social i la bona moralitat en els costums: els matrimonis desiguals podien acabar en greus fracassos conjugals i en la possibilitat d'incrementar els greuges per infidelitats, fet que realment devia preocupar els moralistes. El paper de l'esposa està especialment dirigit a la reclusió en casa, a la discreció en les eixides, en la forma de vestir i en les amistats. En l'aspecte sexual, predomina la racionalització del marit a l'hora de controlar el desig sexual –il·limitat– de la dona i això és el que valoren altres obres també incloses al *Cançoner satírich* com ara els *Consells a un casat* i el seu paral·lel a una casada (Brandenberger 1996: 33-40).

Observem com el text de *Lo Somni de Joan Joan* contradiu tot allò que proposen els moralistes, ja que la dona reivindica el seu dret de triar marit que la satisfaci i els models de marit que representen els vells són molt allunyats del model racional d'home que ha de controlar la dona. Per tot això, el nostre text es converteix en un *contrafactum* de qualsevol obra moralitzant sobre el matrimoni o de la gran quantitat de literatura de consells nupcials femenins, entre els quals l'obra de Joan Lluís Vives,¹² uns anys posterior als escrits de Fenollar i Gassull, es consideraria un tractat modèlic.

ELS JUDICIS D'AMOR

L'extensió i la riquesa de la tradició de judicis amorosos en la literatura cortesa mereix un estudi exhaustiu més enllà del que podem realitzar en aquestes pàgines. Només ens referim a certes pautes i a característiques que diferencien la tradició de l'obra de Jaume Gassull. Encabir el procés de *Lo Somni de Joan Joan* (SJJ) en la literatura dels judicis amorosos és possible fins a unes limitacions, en primer lloc perquè l'objecte sotmés a judici no és tant una reivindicació general sobre el dret de les dones a triar en matèria sexual, com a resoldre casos particulars de faltes amoroses. Per altra banda, tenen en comú la dialèctica i l'argumentació basada en exemples i citacions

11. Per exemple constatem un text procedent del Cançoner de l'Ateneu Barcelonès, ms. 1: *Tenço menada entre n'Anthoni Vallmanya, notari, en nom e per part de huna donzella de huna part, e en Johan Fogassot notari de la part altra, sobre tal cars si la dita donzella a pendre marit ab quals de aquests dos sera mills maridada: ab home veyll rich e de gran estat o ab home jove pobre e de gentil estat* (fol. 48).

12. Ens referim a la seua obra *De institutione feminae christianae* (1524), escrita per a Caterina d'Aragó, esposa d'Enric VIII i també utilitzada en l'educació de la filla dels reis, la futura Maria I Tudor.

d'autoritat, a més del fet que es presente en una forma narrativa en vers, la nova rimada, tot i que el SJJ usa la codolada,¹³ signe de distorsió.

Els exemples de judicis d'amor que apareixen en el *De amore*, on l'encarregada de jutjar els processos és una dama noble—Maria de Champagne, Elionor d'Aquitània— sempre giren al voltant de la preeminència d'un amor antic sobre un altre de més nou, la fidelitat—entesa com una virtut, no com la fidelitat matrimonial— no mantinguda, si bé n'hi ha un que resulta apte per al tema que ens ocupa:

Encara fo demanat a la dita Reyna quala amor deuia hom mes elegir, ho de joue o de miga edat o de vell. La qual respos ab gran suptilitat, e dix: que aquell qui era bell per sciencia o per proea o per bones costumes, aytal amor era mellor e plus noble e loable. Mas empero quant ha fet luxurios ne a fer luxuria, totstemp jove demana joue. E mes valen los abraços d'una dona complida que no fan d'una fadrina que no sia en plena edat, e tot axi es dels homens.

Mas tota fembra, sis vol sia joue, sis vol sia vella, mes amen los solaços dels jouens que dels vells. Mas ço per que s'auinga mils la raho medecinal que altra raho.

Els conflictes tractats en aquests judicis, com hem dit, són de naturalesa cortesana i res tenen a veure amb el conflicte de SJJ, ja que hi ha una premissa que ocupa tota l'obra, l'amor és únicament practicable en la joventut:

Donchs ara deuem hauer les persones couinents a portar les armes d'amor. E deus saber, que tot hom poderos de cor, lo qual es apparellat de complir obra de lutzuria, pod vsar de amor, si la edat no u embarga, o seguedat, ho massa habundancia de volentat. La edat ho embarga, car apres de .Lx. anys en lo mascle e apres de .L. anys en la fembra, jatsia aço que encara puxa hom lutzuriar, empero lo seu desig no pod venir a amor, car la calor natural, pus que es en aquella edat, ja començ' a perdre ses forces, e la perea se comença a nodrir e porta l'om en gran treball e aquell treball per aguayts de moltes maneres, e no ha mes solaç en aquest mon sino mengar e dormir.¹⁴

Per altra banda, tampoc hi és aplicable, entenent-ho literàriament, el mateix tipus de dret. En una obra del segle XV i de naturalesa ciutadana com el SJJ, és aplicable el dret foral i les fonts de dret que regeixen les relacions entre els membres i les

13. La forma narrativa de SJJ, és a dir, el conjunt de 3090 versos octosíl·labs combinats amb tetrasíl·labs excepte algunes intervencions en decasíl·labs que constitueixen reflexions d'algun personatge, es presenta com la pròpia de les narracions humorístiques, noves rimades amb codolades. També s'utilitzava en els *fabliaux*, (Martínez 2004a), *contrafacta*—*Sermó* de Bernat Metge— i altres textos humoristicosexuals com el *Llibre de Fra Bernat* de Francesc de la Via.

14. *De Amore*, versió catalana del segle XIV (Pagès 1930). Recordem el rebuig d'Eiximenis en el *Terç del Crestià* als «vellegaços» que només pensen en el pecat de luxúria (Eiximenis 1930: II,262).

institucions ciutadanes, mentre que en els judicis cortesans s'aplica la sentència d'acord amb l'arbitri del jutge o amb els patrons de dret feudal de vassallatge.

Observem, per posar un exemple de la rica tradició de judicis d'amor cortesos, una *Nova* de Ramon Vidal de Besalú coneguda com *So fo el temps* (Vidal de Besalú 1991: 7-173), en la qual dues dames, representades per un joglar i sense fer públic el nom d'ambdues, recorren a un jutge que determine quina té dret a gaudir dels favors d'un home. El conflicte es presenta de la manera següent: una dama obté els favors d'un home durant set anys, el seu fidel servidor, però arriba un moment que el rebutja perquè aquest vol convertir-se en drutz. Una neboda d'aquesta dama escolta el disgust de l'home i li dona consol, prometent-li que quan es case el tindrà per fidel servent. L'home accepta i una vegada la donzella pren marit, perquè d'altra manera no té capacitat jurídica per posseir béns, es converteix en el seu vassall, servint-la de la mateixa manera fidel que havia fet amb la dama anterior. Amb el temps, la dona que havia estat la primera a gaudir del servidor es penedeix de la decisió i reclama el seu dret sobre l'home, adduint que li pertany i que el fet d'expulsar-lo havia estat una prova d'amor, mentre que la segona es defensa al·legant que ara és ella la que el posseeix i la primera l'havia bandejat sense demostrar en aquell moment que es tractava d'una prova. Finalment el fet és reportat per un joglar qui, en nom de tots tres, arriba a la cort d'Hug de Mataplana, el qual ha de dictar la sentència adequada. Aquest escolta el plet i es disposa a dictar sentència després d'una minuciosa descripció dels fets:

Vos sabetz, amics, que dretz
és una causa molt lials (=de llei);
mas si be s'és sens naturals
e la melhor causa del món
no·l pot aver en son aón
ses mot auzir e mot proar (vv. 1248-1253)

El jutge, en aquest cas, segurament per la matèria a tractar, pensa que serà millor recórrer al seny natural¹⁵ que a la llei escrita a l'hora de dictar la sentència, una decisió

15. Quan ací es parla de seny natural, es fa referència al concepte de llei natural com a principi fonamental del dret, és a dir, aquells principis, ja desenvolupats per Plató al *Timeu* i coneguts a l'edat mitjana gràcies als comentaris d'Hug de Sant Víctor i Alain de Lille (*Patrologia latina*, ccx: 871), que ho cristianitzen a partir de sant Pau. Es considera, doncs que hi ha uns principis generals inherents a la naturalesa humana que generen unes normes i després es converteixen en llei. Relacionat amb aquest concepte també hi apareix la idea general, present a la segona part del *Llibre del tresor* (Wittlin 1976: 127), que la bondat és connatural en l'home i d'aquesta es generen les virtuts. La ignorància és el mal que no permet a l'home desenvolupar aquestes virtuts naturals. És interessant destacar que quan no existeix una font de dret per a aplicar a un cas concret, s'utilitza com a dret supletori el costum o precisament el seny natural del jutgador.

que acaba amb la restitució del servent a la dama primera, ja que considera que aquella es va equivocar en la manera en què el va rebutjar i mereix ser perdonada. La sentència aplica un principi general del dret: *Qui prius est in tempore, potior est in iure*, una màxima vigent i difosa pel dret romà (Mans Puigarnau 1946: 301)

El judici d'aquesta obra de Vidal de Besalú és anecdòtic al costat de la descripció extensa que es fa de l'afer amorós entre les dues dames i el desplegament de literatura cortesa que totes dues, així com el cavaller, pronuncien per reafirmar i defensar les seues actituds i decisions: Bernat de Ventadorn, Folquet de Marsella, són alguns dels exemples que s'utilitzen com a autoritats amoroses. Per altra banda, Hug de Mataplana és el jutge adequat per la seua posició d'home ric i cortés, però abans de dictar la sentència ha de reflexionar bé sobre el tema, anar a missa i arribar a l'estat de percepció intel·lectual i sensibilitat que el faça digne jutge del procés.

Els textos al·legòrics en què l'element central és la cort del Déu d'Amor on dames i cavallers arriben per presentar les seues queixes també tenen cabuda en aquesta tradició literària i l'esquema té un cert paral·lelisme amb el procés del SJJ. En aquest cas, cal esmentar obres com *La joiosa guarda* de Jaume March (1994: 49), l'anònim *Déu d'Amor caçador*, en els quals les queixes dels personatges que compareixen es formulen davant de la divinitat i consisteixen en greuges relatius a la manca de fermesa en l'amor, en el cas dels hòmens, o bé l'excés de resistència en el cas de les dones.¹⁶ Remarquem, però, que es tracta d'escenes de caràcter feudal on el sobirà d'amor, Cupido, està envoltat d'una cort, generalment emmarcada en un *locus amoenus*, que té les característiques pròpies del món cortesà i cavalleresc, on predominen les virtuts com la noblesa, llarguesa i fidelitat, i que al capdavall es converteix en el centre o refugi dels «bons amadors» en el sentit cortesà. Les escenes del SJJ són un *contrafactum* d'aquests judicis amorosos pel que fa al tema i al tipus de greuges presentats per les dones, on, tot i formular-los davant de la deessa de l'amor, no té cabuda l'aplicació d'altre dret més que el que regeix la vida en la ciutat.

Si ens allarguem una mica més, com a pura constatació d'exemples, en la literatura coetània a Gassull de caràcter cortés, tenim altres obres que contenen discussions, que no judicis pròpiament dits, sobre els bons amadors. Un exemple, semblant a un judici al·legòric, el trobem en Romeu Llull, en el text conegut com *Lo consistori d'amor*. Ací una sèrie de dames, tot i assumint un paper adequat –canceller, vicecanceller, advocats, jutgessa–, formen una mena de reunió-concurs en la qual es tracta de posar remei a la tristesa del protagonista en el seu afer amorós (Llull 1996: 140-149).

16. Deriva cap a textos amb important càrrega misògina, com és el cas de *Lo Conhort* de Francesc Ferrer (1989: 87-93) o el *Maldezir de mugeres* de Torroella. També s'exposen casos de resistència amorosa amb el càstig consegüent per a la dama despietada en el *Salut d'Amor*.

Finalment, una obra que podríem qualificar de transició entre els judicis amorosos purament cortesans amb l'aplicació d'elements propis de la justícia ciutadana és l'obra de Francesc de la Via (1997, 87-99), datada el 1406-07, *Procés de Corona d'Aur contra en Bernat Tudela*. En aquest text trobem com a elements cortesans el nom o senyal de Corona d'Aur per amagar la personalitat de la dama, la queixa d'aquesta contra un escuder, Bernat Tudela, que ha escrit una cobla difamatòria contra ella en la qual en difon el secret amorós. Pel que fa als elements jurídics nous, observem com tot el procés segueix unes pautes procedimentals: l'elecció de jutge, en aquest cas un sotsveguer, Bernat Coll prèviament autoritzat, el clam o demanda, la taxació econòmica del procés, les fiances o testimonis que refermen la posició de la demandant, la resposta a la demanda, amb la defensa del cavaller i la reconvenció, és a dir, Corona d'Aur passa a ser l'acusada perquè no ha demostrat suficientment la difamació d'en Bernat. Finalment en el procés s'exposen les conclusions i es promulga la sentència, si bé no apareixen en aquesta obra el seguit d'autoritats jurídiques que sí que trobem en SJJ, ni tampoc la descripció tan extensa del treball d'advocats i procuradors, encara que els personatges hi actuen assistits pels seus representants judicials. Un dels oficis més remarcats és el de saig, que actua com una mena d'agent judicial i s'encarrega d'executar els actes. La sentència d'aquest procés és contrària als interessos de Corona d'Aur, si bé el final feliç s'assoleix gràcies al fet que els protagonistes contendents, en una decisió privada, arreglen les seues desavinences.

Al capdavall, el que diferencia bàsicament els judicis d'amor cortesos del de SJJ és que en l'obra de Gassull, tot i tractar-se d'una paròdia –més pel tema a jutjar–, es respecten escrupolosament els principis, conceptes, terminis i figures del dret processal, de forma seriosa i de manera que en cap moment es perden ni distorsionen. Només l'elecció del jutge –jutgessa en aquest cas– resulta incoherent a la versemblança del procés.

EL JUTGE

El *Llibre del Tresor*, en la part dedicada a l'Ètica d'Aristòtil (llibre III), ens descriu la virtut de la justícia i com aquesta és la culminació de totes les altres ja que «guarda e defén la comunitat e les vides» (Latini 1986: 91). Per ser just, primer s'ha d'amar Déu, no fer dany a ningú, no prendre les coses per força, no promoure cap discòrdia ni traspasar la veritat (p. 92). La virtut de justícia té dues branques i aquesta és ja una recomanació per als que la imparteixen: rigor en el tractament i liberalitat en les decisions. El jutge ha de seguir la veritat, «mas los advocats seguexen algunes vegades ço que semble veritat e volen-ho defendre encara que no sia veritat»; per això es recullen citacions d'autoritat, com Tul·li o Sal·lusti, que recomanen que els jutges han de ser

lliures de malvolença, amiatat, ira i misericòrdia, ja que totes aquestes coses no deixen veure la veritat.

Aquesta definició teòrica i idealitzada de la justícia es concreta en les eines que té la societat per a impartir-la i la peça fonamental, òbviament, n'és el jutge, responsabilitat que recau en el Príncep o en qui delegue la Cort i que ha de tenir uns coneixements jurídics importants, ja que no pot actuar lleugerament. En els *Furs* (I-III-9) llegim:

La Cort, ab consell dels prohòmens de la ciutat jutge tots los plets criminals e civils observades en totes coses, e per totes les costumes de la ciutat. La cort o-l jutge no jutge los pleyts segons la sua consciència ne segons ço que sabrà, mas segons segons ço que les parts allegaran davant ell e provaran. Car covinent cosa és que-l jutge do sentència segons aquelles coses que davant ell seran provades leyalment (Colón-Garcia, vol. I, p.157).

En les Corts de 1329, el fur I-III-28 atorgat per Alfons I (Colón-Garcia, vol I: 174) estableix l'elecció de justícies, jurats i consellers, de manera que cada any s'han d'elegir dos justícies, un per a la justícia civil i un altre per a la criminal, dels quals un ha de ser cavaller i l'altre ciutadà i a l'any següent intercanviar la posició. Amb aquesta regulació ens trobem ja amb la necessitat que la nova societat ciutadana tinga regulada la judicatura, amb l'elecció dels càrrecs entre persones capacitades, mentre que la jurisdicció en els senyoriis continuava en mans del senyor titular.

Entre les obligacions del jutge, segons els *Furs* (III-I-9), trobem que la més important és garantir la legalitat del procés i instruir-lo correctament:

deu totes les coses que al pleyt pertanyen diligentment enquerre, encercar el ordenament de les coses diligentment escrutar, esguardar, e loch segur covinent a les parts assignar, e les qüestions incidents ço és aquelles que après que el pleyt serà començat esdevendran per sentència interlocutoria definir, e per definitiva sentència lo negoci ço és lo pleyt termenar (Colón-Garcia, vol. III: 9).

Ara bé, com que estem davant d'un judici literari en el qual actua Venus com a jutgessa, hem de recordar que les dones del SJJ creuen primer que el jutge més convenient perquè escolte el seu clam és el Déu d'Amor, però finalment accepten suplicar Venus per ser dona, la qual cosa ja suposa una distorsió respecte a les obres de tipus cortesà que hem esmentat més amunt, la *Joiosa guarda* o el *Déu d'amor caçador*.

Venus, doncs, sàvia en amor i instructora de les dones en aquest tema, a compleix perfectament el paper de jutgessa que, com veiem, té uns elements tradicionals i no és del tot original en *Lo somni de Joan Joan*. Per altra banda, les lloances a Venus no acaben

ací amb el seu paper “instructor”, sinó que també es fa referència a la seua divinitat contrastable amb una santa Caterina (v. 101).¹⁷ En un moment determinat del procés apareix la figura de Raó, introduïda com a jutgessa a petició dels vells per tal de contrarestar el poder irracional de l'amor representat per Venus. Una i l'altra formen un tàndem inusual que, al capdavall, obrarà a favor de les dones.

ELEMENTS DESCRIPTIUS DEL PROCÉS JUDICIAL

Per encetar el procés judicial s'ha de triar advocat i procurador. Les dones de SJJ elegeixen Misser Artés, «perquè ens advoqueu»,¹⁸ i Despí com a procurador i representant. En l'exposició dels motius de la denúncia es fa saber que els «vells inichs» són enemics mortals de joventut i volen denunciar-los i castigar-los però de la forma més legal possible: instant un procés judicial en tota regla que done una legitimitat a la decisió i que aquesta siga presa per un jutge en sentència pública.

Les figures de l'advocat i del procurador estan presents des d'antic en la història del dret. Els *Furs* de València (Colón-Garcia, vol. II, rúbrica VI i rúbrica VIII) dediquen diferents apartats a aquests oficis d'acord amb la progressiva extensió de les seues funcions representatives i processals en una societat que va evolucionant cap a unes institucions jurídiques ciutadanes. També els *Furs* fixen la formació, els coneixements i la preparació que han de tenir els candidats que volen treballar en aquests oficis. En el cas dels advocats, se'ls exigeix un jurament —o sagrament— on es comprometen a exercir amb correcció, honestedat i si cometen algun error en dret, se'ls permet subsanar-lo en un període de temps que no perjudique la part que advoquen. El 1329 s'instituteix la figura dels «correctors» dels advocats, una mena d'experts que valoren la capacitat dels professionals per garantir l'ofici i fins i tot examinar els nous candidats. La funció dels advocats, conforme l'etimologia del nom, és «advocar, consellar e defendre los drets de la ciutat e sos singulars contra fiscal civil o criminal», així com també emetre informes, funcions totes que remetent al dret romà. Per altra part, la funció del procurador és representar —en absència o en presència— les parts del plet; aquest és qui presenta el clam o demanda i qui rep la sentència i la trasllada als seus representats, una funció que, com veiem, no ha canviat amb el pas del temps. El *Furs* són molt més explícits pel que fa als detalls de l'ofici, la representació, els coneixements jurídics que han de tenir els advocats —no tant en el cas dels

17. Recordem el paper de Venus en una obra coetània i ben coneguda per Gassull, com és *Escaçs d'amor*, en el qual els moviments representats per la figura de Venus constitueixen els estadis de l'amor en l'estratègia escaquística (Ferrando 1978).

18. Riquer intenta identificar aquest amb Jeroni Artés, autor també d'unes poesies en castellà incloses al *Cancionero General* (Riquer 1982, vol. III, 321).

procuradors que pot ser qualsevol ciutadà que no tinga problemes amb la justícia— quines quantitats han de cobrar, a qui poden contractar com escrivà, qui està impedit per exercir d'advocat o de procurador i en quines condicions pot actuar o no.

A més de la regulació dels *Furs*, advocats i procuradors són oficis presents en moltes obres —recordem, però, que les dones de la *Nova* de Ramon Vidal de Besalú no necessiten d'aquests— i la major part de vegades són tractats de forma negativa: Turmeda en l'elogi dels diners del *Llibre de bons amonestaments*, o Martorell en el *Tirant*, durant les festes de les noces del rei d'Anglaterra, ens presenten la vessant més irrisòria i corrupta dels advocats, així com d'altres oficis relacionats amb la judicatura, i que Eiximenis explicita en el *Regiment de la cosa pública*:

Ensenya aquell mateix doctor [Egidi Romà] que per bon estament de la cosa pública deu hom esquivar que no s'hi multipliquen molts juristes ne advocats. Car aquests aitals, per tal se diu com han de tenir a gran estament, han a pendre grans salaris de llurs advocacions e han a tenir grans maneres a tractar les causes a llurs profits, així com és dar grans dilacions en les causes, plantejar agudament e superflua en ço que és clar, emparar molts negocis e espatxarne pocs. Per les quals coses la gent e la comunitat sostenen grans càrrechs, e a la fi és la cosa importable. E jatsia que ofici de juriste sia fort bo a la cosa pública quan és en persona espatxada e ab consciència, emperò en persona mala és destrucció de tots aquells qi ab ells han a tractar (Eiximenis: 1927, 152-153)

Els personatges del SJJ, advocat i procurador, reben l'encàrrec molt professionalment, de forma que es comprometen a preparar un «bel procés» (v. 972) que tinga com a conseqüència el bandejament total dels vells. Els processos civils i criminals també estan regulats en els *Furs*, com una qüestió pràctica de dret. El procés té diferents parts i en cada una es dona una situació que s'ha de respectar escrupolosament pels contendents. Pel que fa a l'ordre del procés, els *Furs* dediquen diferents apartats¹⁹ a la disposició del procediment, del qual podem destacar: abans d'iniciar-se el procés es pot instar la recusació del jutge; en el cas de SJJ l'elecció de Venus es pot considerar una recusació del justícia civil; una vegada elegit jutge o àrbitre ja no es pot recusar; la durada del procés no ha de superar 30 dies i quan ha començat, no es pot interrompre; el plet comença amb la presentació de la demanda o clam al jutge; les excepcions a la demanda han de posar-se en tres dies, després ja no seran oïdes.

19. La rúbrica I del llibre tercer està dedicada als *Juhins* i l'orde d'aquests. La rúbrica III del mateix llibre està dedicada a «De contestatione litis, ço és de començar lo pley», i el plet comença quan s'interposa la demanda.

LA DEMANDA O CLAM I EL SEGUIMENT DEL PROCÉS

Aquest document consta bàsicament de dues parts, l'exposició de fets i la suplicació pròpiament dita on es demana la restitució de la justícia que la part demandant creu que ha estat perjudicada. Els fets en què es basa la demanda es redueixen a dos qüestions principals: la incompatibilitat entre contraris, joventut i vellesa, i l'error en què viuen els vells que creuen tenir encara el mateix poder que de jòvens. Aquestes dues qüestions es desenvolupen en els deu antecedents de fets de què consta la demanda, entre els quals també trobem com a motiu de denúncia la luxúria desmesurada dels vells, l'escassa potència sexual per raó de l'edat que, en general, asseca els vells,²⁰ les malalties o alifacs²¹ que pateixen i la nul·la capacitat per engendrar.²² La demanda té unes fórmules jurídiques després de cada motiu per les quals el pes de la prova recau en els denunciats («e si açò voldran negar, provar entenen»). Finalment el document es tanca també amb un paràgraf propi dels escrits jurídics en què es demana que s'admeta a tràmit («es proveïska») i es condemne els vells per la seua malícia i grans culpes, així com també a pagar les despeses del procés.

El pas següent és la provisió de la denúncia, és a dir, l'admissió a tràmit d'aquesta. La jutgessa, Venus, dóna trasllat de la demanda i fa citar els demandats. El primer que compareix és Moreno,²³ el qual es declara procurador o representant dels vells mitjançant una escriptura de representació processal.²⁴ Després demana immediatament fiances²⁵ a Moreno i seguidament el procés continua amb la confessió dels demandats.

20. Qüestió basada en la teoria galènica de l'humit radical, per la qual aquest principi vital dóna la vida i a mesura que passen els anys va assecant-se fins que s'asseca del tot i l'individu mor.

21. Malaltia pròpia de les potes dels èquids (DCVB) però per extensió s'aplica a tota classe de malalties.

22. Segons les teories mèdiques medievals, els hòmens jòvens tenen major quantitat d'esperma i l'abstinència els produeix malalties en els òrgans genitals. Per la seua fisiologia, necessiten practicar el sexe de forma activa i freqüent. En el fons, el cas dels vells que volen casar-se amb jòvens està impedit que els hòmens en edat de procrear puguen lliurar l'abundant esperma i el conflicte amb els vells es converteix en un problema de salut pública. «Los hòmens jòvens qui han molta sperma, con tarden molt lo fotre, afeixuga-los molt lo cap e calfen-se, e perden lo mengar: *per conseqüent moren*. E dix Galién que aquells que és usat de foder, e lo lexa, que avé apostemament en lo membre ab gran dolor que'n pot venir a espasme. E atresí, vesem, que quant se multiplica la esperma en lo cors e no la tiren, que s'espessex e s'escalfa...[...] E *per aquesta malatia no y és negun remey si no al foder*» (Alberni 2007: 60).

23. És el mateix Joan Moreno, notari de professió, que havia mantingut la conversa amb Bernat Fenollar en el *Procés de les olives* i és partidari de practicar l'amor en la vellesa, motiu pel qual es desencadena tota la discussió.

24. Un pas necessari en el procés, el procurador ha de demostrar la seua legitimitat amb un escrit que li done el poder de representació processal.

25. El text usa la paraula «caplleuta» en el sentit de fiança, és a dir el pagament d'uns diners per eludir la presó, segons DCVB. Tanmateix creiem que no és exactament això sinó que el fet de demanar fiança

Abans d'això, les parts han buscat un escrivà comú perquè prenga nota fidel de la confessió de Moreno.²⁶

El pas següent del procés és la resposta al clam formulada pel procurador dels denunciats. Moreno va contrastant i replicant de forma correlativa cada un dels punts de la demanda, tot intentant justificar el poder amatori dels vells i el respecte que mereix l'edat. Les seues afirmacions les basa en el fet que ser vell no equival a estar mort, que la salut dels vells pot millorar amb bones i tendres viandes (=dones joves), que no es té en compte la saviesa i l'experiència de l'edat i ataca els comportaments de les dones excessivament volubles.

ADMISSIÓ DE PROVES

En aquest moment del procés es dona entrada al període de prova que pot ser de dues maneres: amb testimonis i amb documents. En el SJJ i una vegada aclarida la fiança que s'ha de pagar o taxació dels actes del procés, Moreno va a buscar un grup de vells que se suposa que representen els testimonis, és a dir, els que donen «fermança» o veracitat del que ha declarat en confessió, amb tan poca sort que tots els convocats són vells «alesiats».²⁷ Aquests personatges presenten una escriptura al secretari-escrivà, és a dir, una prova documental important per al procés i que s'admet sense cap impediment per l'altra part. La raó fonamental en què es basa l'escrit és que els vells han de ser estimats i tinguts en reverència, ja que mereixen un respecte per l'edat quan la força és substituïda per la saviesa i l'experiència; a més, objecten que de cap manera és presentable el rebuig a les coses velles pel simple fet que el temps ha passat. Els vells demanen l'assignació d'un advocat, una pena d'italió²⁸ per a Despí i que també intervinga la figura de la Raó en el procés, a la qual cosa no s'oposa l'advocat de les dones.

al demandat era simplement per a poder pagar les despeses inicials del procés –pagament del jutge, de l'escrivà–, amb independència que la sentència final condemne una part o l'altra a pagar totes les despeses.

26. La figura de l'escrivà també està regulada en els *Furs*, així com les seues funcions i el salari. Eiximenis, com en el cas dels advocats, tampoc és massa benevolent amb aquest ofici, ja que «llur ofici és aital que li és dada gran fe i són fort pocs los hòmens a qui hom puixa donar fe» (Eiximenis 1927, 156).

27. Recordem alguns d'aquests noms paròdics que apareixen entre els versos 1470-1503: Jordi No-Puc, Agostí Fluix, Tomàs Corcat, Damià Grony, miçer Exut, mossén Humor, Vicent Migranya, mestre Rugall, mossén Rovell, miçer Gargall, mossén Jamech, n'Alfonso Reuma, Mateu Sech, miçer Puagre, Ramon Feluga, Nofre Pansit, Martí Carcaix, Jordi Pantaix, ple de mil anys...

28. Pena de talió ve a dir fer sofrir al delinqüent la mateixa pena que ha causat (DCVB), una figura present en el dret més antic, arrel·legada en la llei romana de les Dotze Taules (1993: 21). En aquest cas, Despí hauria de pagar també una fiança, tal com ha patit Moreno. Sembla que la pena no s'admet per part de la jutgessa però sí que s'accepta que Raó actue conjuntament com a jutgessa amb Venus.

Sempre s'intenta donar la impressió que les dues parts actuen de bona fe, tant la part demandada que no es mostra massa «fellona», com la part representada per les dones que no s'oposa al que demanen els vells per a la seua defensa i, fins i tot, són benevolents a l'hora de arremetre contra Moreno. L'actuació de bona fe és la premissa principal en què es basa la pràctica jurídica, així com les diferents actuacions de les parts i dels seus representants, la qual cosa contribueix a fer que el litigi siga més objectiu. Tanmateix la part dels vells acabarà mostrant-se més agressiva i contrastarà amb la benevolença de les dones, ben aconsellades pel seu advocat, que, a més, estan segures de la victòria perquè la raó natural es troba de la seua part.

Els vells, que fins ara estan representats per Moreno, tenen la possibilitat de defensar-se amb un advocat i, per tant, trien misser Sabater. Aquest es retarda a arribar al lloc on es manté el procés perquè es troba ocupat «en fets de la Inquisició»,²⁹ però de seguida es presenta i tots dos advocats es disposen a fer les al·legacions finals.

CONCLUSIONS PRESENTADES PELS ADVOCATS

En primer lloc es presenten les al·legacions d'Artés, advocat de les dones i basa les seues conclusions en tres arguments fonamentals: el desig creix en la vellesa, però no es pot aspirar al mateix que en la joventut; per tant el matrimoni, que es basa en la màxima *duo sunt in carne una* i en el principi d'afinitat, no pot conciliar-se entre un vell amb una donzella jove perquè els extrems no poden unir-se. El segon argument és el perill que el matrimoni entre vell i jove es puga desfer prompte i, per tant, no es duu a terme la màxima: *Deus conjunxit*, és a dir, el que Déu ha unit es desfà, amb totes les conseqüències negatives per al patrimoni i per a la moralitat social. Finalment, el darrer argument es basa en la capacitat de procreació, els vells no poden engendrar fills sans i forts, tal com hem esmentat més amunt en la referència al text del *Procés de les olives* (nota 10).

En tot aquest parlament observem alguns dels principis fonamentals en què es basa el matrimoni canònic. Si bé la premissa fonamental per a la validesa matrimonial és el consentiment de les parts, ja en el *Decret* de Gracià³⁰ es contemplava la necessitat

29. Tot i que ací ens agradaria veure una referència a un procés inquisitorial i fins i tot les edicions modernes transcriuen Inquisició en majúscula, possiblement només es tracte d'un procés penal, ja que la paraula inquisició –*enquisició*– volia dir simplement procés d'investigació i era el que se seguia en assumptes penals.

30. Perquè el matrimoni siga vàlid no cal únicament el consentiment sinó la unió. Aquest principi es remunta a legisladors canonistes, entre els quals destaca la figura d'Hicmar de Reims, segle IX (Aznar Gil, 1989, 14). El *Decretum* de Gracià reprén aquesta màxima i suposa la principal recopilació, unificació i sistematització de dret canònic, amb elements comparatius amb el dret civil.

de la unió conjugal per poder considerar un matrimoni vàlid. En el cas que ens ocupa, els vells no poden dur a terme, per manca de forces, la dita unió, amb la qual cosa es produeix una causa de dissolució matrimonial a instància de part.³¹ L'adulteri, però, no és tant una causa de dissolució sinó de separació conjugal, que a més comportava greus penes i que té tota una legislació segons la diferent casuística. Per tant, la primera part de les al·legacions de misser Artés du implícit un coneixement de dret canònic matrimonial.

A continuació, l'advocat comença a citar autoritats que reproven la vellesa, entre les quals podem observar tres nivells: el major nombre de citacions provenen dels Salms on es compara els vells amb els animals bruts i se centra en el fet que només són aptes per a viure en tranquil·litat. El segon bloc d'autoritats citades són literàries: Terenci, en al·lusió a les comèdies llatines en què els vells són mereixedors d'enganys, Ovidi i *l'Ars amandi* en el qual no tenen cabuda. En aquest punt podem incloure també Egidi Romà, que no és una autoritat jurídica plenament però sí que s'utilitza per fer referència al rebuig de la vellesa. Finalment, la darrera citació, aquesta ja d'un jurista, és la que es refereix a un desconegut Barbaça el qual addueix que l'enveja fa perdre el juí als vells.

Artés demana a la jutgessa, amb una formulació realment sorprenent que «absolga les dones de patir l'error dels contraris», en base que no han d'estar condemnades a portar una trista vida amb els vells. El raonament ens du a una altra intenció: els vells són acusats del pecat d'avarícia perquè volen tot allò que no poden aconseguir.³²

La intervenció de Sabater, com a part demanada, es fa en darrer lloc, perquè així es garanteix el dret dels demandats i la qualitat de la defensa, ja que pot contrastar les al·legacions de la part contrària. L'argumentació jurídica de defensa dels vells és un gran treball de raonament, tant analògic com *a contrario*. Comença amb el principi fonamental de respecte i amor al proïsme que mereixen els vells, la condició innegable

31. Distingir entre dissolució matrimonial o nul·litat és qüestió d'aprofundir en la història del dret canònic. En principi l'única causa de nul·litat matrimonial, és a dir, considerar que el matrimoni no s'ha dut a terme, és demostrar que hi ha hagut un vici en el consentiment. Per altra banda, la dissolució matrimonial és diferent, el matrimoni s'ha produït, és vàlid però existeix una causa de dissolució o divorci, com ara la no consumació. Referent a la causa de consanguinitat, adduïda moltes vegades en el cas dels monarques –un exemple, el de Jaume I i Elionor de Castella– es tracta d'un impediment per al matrimoni i, per tant, una qüestió de nul·litat.

32. El tema literari del vell casat amb una jove o que ho pretén avariciosament, per després fer-la víctima de la cobdícia i de la gelosia, és present en la història de la literatura des de les situacions irrisòries de les comèdies llatines, els *Contes de Canterbury*, pero també amb conseqüències dramàtiques com el cas del *Celoso extremeño* de Cervantes. En el segle XVIII, el teatre il·lustrat de Moratín també reprenia el tema amb *El sí de las niñas*, on paradoxalment el vell rectifica.

que els vells també han estat jòvens i els jòvens caminen cap a la vellesa. Continua amb l'honorabilitat que representa el cabell blanc, l'elogi a la tempraça en el fet que els vells no puguen practicar sexe habitualment, la destresa en l'amor i en el sexe i, fins i tot, la manca de fortalesa sexual serà un benefici per a les dones ja que no provocarà dolor en el coit o en el moment del desflorament.

En aquest cas, la intervenció de l'advocat defensor no té implícites les màximes canòniques com en l'anterior, sinó que recorre a altres principis morals més generals per a defensar els seus representats i que estan en la línia dels arguments de defensa com el respecte i l'honorabilitat de l'edat. Ací s'afegeix com a virtut la tempraça sexual, si bé això no eximeix de la unió conjugal per considerar vàlid el matrimoni.

A continuació l'advocat cita gran nombre d'autoritats per refermar el seu discurs. Com en el cas anterior, advertim diferents nivells. Primer, les autoritats de l'Antic Testament (Macabeus) i del Nou: Evangeli de sant Mateu, sant Pau als Filipencs, Apocalipsi; autoritats religioses com sant Agustí, sant Bonaventura i el *Flos sanctorum*. Dels clàssics cita, òbviament, el tractat de Tul·li Ciceró, *De senectute*,³³ i Ovidi, per contrarestar algunes afirmacions anteriors sobre els beneficis de la joventut. Respecte a les autoritats jurídiques citades, totes coincideixen que els hòmens d'edat són millors per a donar consol, la prudència els caracteritza davant els jòvens i consideren que també els vells tenen fortalesa; més encara, fins que no moren no es perd aquesta fortalesa, tal com s'ha volgut demostrar per la part contrària. La impressió que fa el discurs és un autèntic florilegi d'arguments descrits amb la pompositat que dona la inclusió de citacions d'autoritat molt generals i la barreja de text en vulgar i en llatí que, al capdavall, augmenta la consideració d'una retòrica buida.

FONAMENTS DE DRET

Les fonts de dret que hem observat en tot aquest procés remunten bàsicament als *Furs*, atorgats a al ciutat de València el 1240 –amb el nom de *Costums*– i després amb noves redaccions de 1250, 1261 i 1271. Els *Furs* es basen en el dret romà i suposadament de les recopilacions del *Codex Justinian*³⁴ a través de textos intermediaris

33. Aquest tractat ciceronià està citat per les dues parts, tot i interpretant de forma diferent els arguments que es donen sobre una vida sana i estable en la vellesa. Precisament en el text de Ciceró es deixa clar que el vell pot mantenir el cos i la ment exercits, que es poden desenvolupar les seues funcions amb una certa i calculada fortalesa i sobretot es destaca la important experiència adquirida. En qualsevol cas els advocats del SJJ no són massa explícits i es limiten a citar el tractat com un text més de referència a la vellesa. Veg. la traducció catalana, Ciceró 2002.

34. Tradicionalment els *Furs* s'han comparat estructuralment amb el *Codex Justinian* perquè té el mateix nombre de llibres, nou, i una disposició semblant. Arcadi Garcia (Colón-Garcia, vol. I: 32) considera que aquesta semblança no és del tot correcta i es deu a la compilació de 1547-48.

de difícil localització. Segurament, la primera redacció de 1240 es deu a Pere Albert, jurista format a Bolonya i coneixedor tant del dret justinià com dels seus glossadors, un dels quals va ser Accursi, autor d'una *Glossa accursiana*, de visible influència en els *Furs* (Garcia 1996: 15). En relació amb les diferents fonts de dret català, els *Furs* constitueixen un text nou i possiblement relacionable amb els *Costums* de Tortosa. Els *Furs*, com hem tingut ocasió de comprovar, regulen totes les institucions valencianes excepte les referides al dret polític, assenyalen els procediments a seguir, els nomenaments de càrrecs, constitueixen també un bon recull legislatiu sobre drets reals, matrimoni, família, successions, obligacions i actuen com la font de dret aplicable en els casos pràctics, tant civils com penals. Una segona font de dret serien els documents generats per les Corts i tota la sèrie de preceptes emanats tant de qualsevol dels braços de les Corts com directament del rei. Aquests preceptes, també *furs*, s'afegien als primitius, de manera que la redacció primera legislativa va ampliant-se progressivament amb noves addicions i constitueix una extensa recopilació que es sistematitza en el segle XVI i posteriorment el XVII (edició de Colón-Garcia, 1980-2007). No cal dir que, tractant-se de dret valencià, no hem esmentat ni tampoc hem trobat petjades de textos jurídics catalans com els *Usatges* o les *Constitucions*, ni tampoc va influir-hi el dret visigòtic, present en la legislació catalana durant el període franc. Si bé no podem dedicar un capítol a les diferències entre dret romà i visigòtic, per estar fora del límit de les nostres possibilitats, sí que podem argumentar la novetat de la reintroducció del dret romà a la península mitjançant els *Furs* i tota la legislació produïda per Jaume I, així com la importància a Castella de les *Partidas* d'Alfons el Savi, l'altre text jurídic cabdal a l'Edat Mitjana i que també reintrodueix i recopila el dret romà derogat, vulgaritzat o senzillament desaparegut a Europa després del segle IV, producte de les invasions de bàrbars. La novetat que cal destacar de tota aquesta reinstauració del dret romà és l'extensió de situacions que regula, pràcticament la totalitat de la vida ciutadana, civil, penal i mercantil, la relació entre institucions, entre particulars o entre unes i d'altres.³⁵ A l'escassa projecció del dret feudal, ara ens trobem amb una sèrie de normes que preveuen totes les situacions i una enorme casuística que es pot donar en la convivència, així com també s'enforceixen determinades institucions i sorgeixen els oficis jurídics completament regulats. La tasca legislativa de Jaume I amb els *Furs* dona també un estatus diferent al Regne de València en relació amb els altres territoris de la Corona d'Aragó, encara sotmesos a legislacions feudals.

Aquesta reintroducció del dret romà es realitza gràcies a l'Escola de Bolonya (segles XII-XIII): el ja esmentat Accursi, com també el seu mestre, un estudiós anomenat

35. Precisament i entre d'altres aportacions, els comentaristes medievals del dret romà dediquen una especial atenció al dret notarial i al processal (Jaramillo 2004, 293).

Irneu són els glossadors més destacats. Bolonya es constitueix com el centre més important d'estudi jurídic europeu gràcies a la consideració de ciutat *règia* i a la constitució de la seua Universitat, interessada a recuperar el dret civil romà –de l'*urbs*– per tal de regular les necessitats de la vida ciutadana.

Hereus d'aquesta escola jurídica i anomenats postglossadors són dues de les autoritats jurídiques que apareixen en el SJJ i que més importància i difusió van tenir en el món del dret: Baldo degli Ubaldi (1327-1400),³⁶ deixeble d'un altre jurista, possiblement el més conegut de tots, Bartol de Sassoferrato (1313-1357),³⁷ destacat glossador i comentarista del dret romà. A tots dos s'hauria d'afegir la personalitat de Cino da Pistoia, autor, però, que no apareix en el SJJ. A més de la tasca de compilador, Bartol de Sassoferrato escriu un tractat *De regiminis civitate* (1330) en el qual exposa les diferents formes de govern que existien a Roma, reprenent les idees aristotèliques i incloent-hi les d'Egidi Romà sobre el règim del príncep i la inspiració agustiniana (Quaglioni 1976).

El treball de l'Escola de Bolonya i dels autors posteriors es basa en el comentari i la glossa del *Corpus Iuris Civilis*, al qual s'al·ludeix constantment com a font fonamental. El *Corpus Iuris Civilis* és el nom donat al segle XII al conjunt de compilacions justinianes que es pren com a base, en detriment del dret teodosià que en principi era el que havia imperat a Occident. Per tant, es deu als comentaristes la introducció del dret justinià, si bé aquest ja es coneixia en diferents zones occidentals gràcies a la conquesta i incorporació a Bizanci d'alguns territoris. Tanmateix, des del punt de vista jurídic, les recopilacions de Justinià –lleis imperials o el Codi, les novel·les, el *Digest*–³⁸ suposaren una novetat quant al dret romà antic i els comentaristes hi van trobar una bona font de textos per treballar. L'escola de Bolonya, a la qual van pertànyer Raimon de Penyafort i Pere Albert, estudia els diferents ordenaments jurídics: romà, canònic, feudal, lleis imperials, estatuts locals, i amb tots aquests elements constitueix un nou sistema jurídic, basat sobretot en principis del dret romà i canònic per tal d'adaptar el dret a les necessitats concretes de l'època.

36. Deixeble de Bartol de Sassoferrato i freqüentment citats conjuntament. Els comentaristes d'ambdós juristes van influir en la conformació del dret civil català, necessari en la nova reglamentació de les institucions ciutadanes, que passa a estudiar-se en les noves universitats (la de Lleida es funda el 1300) i constitueix un corpus de textos doctrinals que il·lustrarà les necessitats de formació dels juristes.

37. A aquest se li atribueix també la redacció del *Mascarón*, un text juridicosimbòlic en què el procurador dels dimonis, anomenat Mascarón, debat amb Maria el tema de la condemna de l'ànima humana. El text català del *Mascarón* es troba en el ms. 83 del fons de Sant Cugat de l'ACA.

38. Pel que fa al *Digest* o *Digesta nova*, es tracta d'una altra recopilació justiniana que també forma part del *Corpus Iuris Civilis* i que és un conjunt de resolucions de temes concrets, una mena de manual de pràctica jurídica o l'equivalent a una col·lecció de jurisprudència.

Altres elements esmentats per l'advocat dels vells, tot i que no els presenta per no allargar més el procés, són textos també molt habituals de doctrina i jurisprudència, com ara les *Decretals* i *Clementines*, Joan i Alexandre d'Imola, Albert el Gran, Àngel d'Arezzo, Rafael Cuma. Aquests autors formaven part del bagatge acadèmic de qualsevol professional del dret de l'època i tots tenen relació amb les escoles jurídiques italianes. Angelo Arentino i, possiblement l'esmentat com Rafael Cuma estan documentats com a exponents rellevants de les col·leccions jurídiques de les escoles italianes (Jaramillo 2004, 367). Joan d'Imola i un Alessandro amb qui es relaciona apareixen entre la nòmina d'autoritats que conjuguen el dret civil amb el canònic i apliquen a aquest la tècnica jurídica i la metodologia del dret civil.

Les *Decretals* són una nova compilació de dret canònic impulsada per Gregori IX (1234) a partir del *Decretum* de Gracià (segle XII), que pretén dotar de seguretat jurídica i d'estabilitat el dret canònic. La compilació és obra de Ramon de Penyaforat, també anomenada *Liber sextus*, i amb aquesta tasca es deroguen totes les normes canòniques anteriors excepte l'esmentat *Decretum*. Per altra banda, les anomenades *Clementines* o *Liber Septimus* representen una actualització de les *Decretals* realitzades per orde del papa Climent V (1314). Ambdós conjunts legislatius constitueixen la base del posterior *Corpus Iuris Canonici* (a partir de 1437) i actuen com a font supletòria del dret civil en temes com aquest que està jutjant-se en el SJJ: el matrimoni, els contraents i les conseqüències que se'n deriven.³⁹

LA SENTÈNCIA

Previ a la sentència, hi ha un darrer acte jurídic i procesalment correcte com és l'interrogatori de les jutgesses, que en un primer moment no es posen d'acord, als testimonis dels vells. La pregunta que els fan és si, quan són convidats a l'amor, es comporten com cal o no, a la qual responen que no (vv. 2638-2646).

Una vegada estudiat el procés, es procedeix a la lectura de la sentència que té també una estructura pròpia d'un document judicial. En la introducció trobem un raonament sobre la justícia i una descripció de la figura al·legòrica que la representa. Vistes i escoltades les parts i les diferents al·legacions i amb la voluntat de voler-les concordar, procedeixen a resoldre segons les proves al·legades i que en cap manera són favorables als vells. Amb una sèrie de metàfores de contingut sexual i totalment en el

39. La bibliografia jurídica que hem consultat s'ha limitat a textos com García Gallo, vol. I, 1984; Magallón 2002, Jaramillo 2004, Aznar Gil 1989. Agraïm a la Dra. Magdalena Martínez Almira, del Departament de Ciències Historicojurídiques de la Universitat d'Alacant, la seua inestimable ajuda.

plànol paròdic: perpal desgranat,⁴⁰ ou sense rovell, aigüera embossada, caragol doblegat que no pot cardussar la llana⁴¹ ni «clavar la vira»,⁴² van repassant les al·legacions presentades i arriben a la conclusió que les dones pateixen malalties pròpies del desig que no veuen satisfet amb els vells: viuen com a malaltes, a dieta, i el desig es converteix en un corcó que no les deixa viure, la castedat fa que en el seu niu puga «filar l'aranya»,⁴³ i en conseqüència tenen mal de migranya, i «merarchia»,⁴⁴ amb molts altres accidents i malalties que els tractats mèdics s'encarreguen de fixar. No hi ha atenuants per als vells, sinó causes agreujants, com ara que aquests no són conscients de tots els perills que provoquen i sempre volen caure en mals vicis. Les jutgesses, en clara posició de parcialitat cap a les dones, ja que sempre volen ser «com les mules, cavalcades a totes hores», decideixen pronunciar sentència condemnatòria i donar la raó a les demandants, que són les que pateixen en les pròpies carns les conseqüències negatives de la convivència amb els vells, al capdavant, moguts per l'excessiva luxúria que els impedeix raonar i viure en castedat.

Com que el procés s'ha dut a terme amb totes les garanties judicials, escoltant les parts, enraonant amb els testimonis i amb l'estudi de les al·legacions dels advocats respectius, la sentència que pronuncien les jutgesses, tenint davant el nostre senyor crucificat,⁴⁵ és:

que tots los vells,
hi·ls que seran semblants a ells
segons les obres,
no puguen ser d'amor manobres
ni tampoch mestres;
ans, tots aquells que són maldestres
en aquest art,
volem, manam vixquen a part,
fora·l ramat. (vv. 2973-2981)

40. El perpal és una barra sòlida de ferro per a fer palanca (DCVB). Si està «desgranat» vol dir que no pot fer la seua funció.

41. Derivació de l'activitat de preparar els fils de la llana. S'identifica popularment el verb cardar amb tenir coit (DCVB).

42. Sageta prima i molt aguda (DCVB).

43. El fet que es produïsquen teranyines és símptoma de desús, desídia.

44. Dolor de matriu o histerisme (DCVB). Veg. més amunt la malaltia coneguda com el mal de mare, el remei de la qual és l'activitat sexual. També l'expressió «rams de mare» sembla que fa referència als símptomes de la mateixa malaltia.

45. Aquesta és la fórmula que apareix en les sentències, com una manera de garantir que el jutge fa justícia i no és arbitrari.

Finalment, la sentència es clou amb el manament que els vells siguen expulsats públicament de la cort de Venus, que no practiquen l'amor ni prenguen cap remei que els pugui fer aptes per al sexe, que es dediquen únicament a la vida en castedat i a preparar l'ànima per a la mort, de la qual es troben tan propers. I més encara, si algun vell viola aquesta sentència i pren muller jove, les jutgesses l'autoritzen a ella perquè tranquil·lament busque un amant jove; i també a totes aquelles que amb anterioritat al procés estiguen casades amb vells, és a dir, que la sentència té efectes retroactius. Els vells ací es converteixen, amb certes distàncies, en el paradigma dels «falsos amadors» de la literatura cortesana, que no tenen cabuda en la cort del déu d'amor, per la qual cosa el text reprén i modifica un motiu de la tradició dels judicis amorosos.

Jurídicament, la sentència aplica el dret civil, tot i que tergiversa un dels principis en què es basa el matrimoni: les dones casades amb vells són eximides del compliment del vot matrimonial de la fidelitat, «fent los portar tots temps corona».⁴⁶

Fins i tot, la repercussió econòmica d'aquest fet es palesa en el fet que estan autoritzades a no perdre el dot,⁴⁷ que d'altra manera perdrien si es confirmava l'adulteri –i amb altres conseqüències penals també. Per altra banda, la sentència també contradiu els principis del matrimoni canònic i, tot i que no s'insta la nul·litat, la unió perd el sentit.

La sentència acaba amb la condemna de castració per als vells insistents, «que els tallen el bastó per no donar més fatiga a les dones», i amb la fórmula de fer pagar les despeses del procés als vells, tal com correspon a la part condemnada. Això és destacable perquè observem que, a més de l'estructura pròpia del procés judicial i la redacció de la sentència en els termes que pertoca a un document jurídic d'aquestes característiques, no es deixa cap detall en l'aire, ja que les despeses del procés podien ser considerables. La sentència, com cal, es fa pública a 6 de desembre de 1496 i se' dóna trasllat a les parts.

A TALL DE CONCLUSIÓ

Pel que hem pogut anar observant, *Lo somni de Joan Joan* és un exemple excepcional d'utilització no només del llenguatge jurídic, sinó de reflexió de tots els components d'un procés, la qual cosa s'explica per la formació jurídica de l'autor, si bé el cercle literari del qual forma part Gassull està compost fonamentalment per hòmens de la judicatura, per regidors ciutadans o bé d'oficis en els quals la presència de les normes legals és habitual.

46. Portar corona o portar banyes, com el bou, símbol que acompanya sant Lluç. L'al·lusió que fa el text a «comprar antipares a Cornualles», és perquè es considerava popularment la terra dels banyuts.

47. Tanmateix Garcia (1996: 133) assenyala que en aquests casos d'abandonament per part de la dona, aquesta no perd el dot, sinó l'escreix, és a dir, l'augment de béns que el marit ha pogut afegir al dot de la dona.

Això no deixa de banda el fet que el SJJ forme part d'una tradició literària i que, al seu torn, represente una innovació. Com hem assenyalat, la tradició dels judicis amorosos o dels debats entre diferents formes amatòries és molt àmplia i representa pràcticament un gènere dins la tradició cortesa i postcortesa. Exposar els diferents conflictes amorosos davant d'un jutge és habitual en tençons, pastorel·les, narracions de caràcter versemblant o fins i tot al·legòric i arriba a tenir una formulació realment interessant en els judicis d'amor, entre els quals destaquem el *Procés de Corona d'Aur contra Bernat Tudela*, de Francesc de la Via, text que suposa una innovació procedimental davant les antigues «Corts d'amor». En qualsevol cas, trobem en tota aquesta tradició textual fórmules jurídiques i fórmules amoroses que van parelles i que es remunten al moment en què la literatura cortesa utilitza terminologia jurídica en la transposició amorosa de les relacions de vassallatge. Els judicis d'amor es fonamenten en conflictes arran de les relacions d'una parella, per l'allunyament, per l'oblit de la paraula donada o per acusacions d'infidelitat.

En un altre ordre, el conflicte a jutjar en el SJJ és més general: la conveniència o no dels matrimonis entre jòvens i vells, amb un element que resulta interessant destacar com és la iniciativa femenina en l'acció. La forma que pren el conflicte no és tant la d'un judici d'amor cortès sinó que es basteix tot un procés civil, amb l'aplicació del procediment pertinent, la presència d'advocats i procuradors, la constatació per escrit de tot el procés i la utilització de les fonts de dret per refermar els arguments de les parts demandant i demandada. És en aquest apartat de les fonts on trobem que al costat d'autoritats jurídiques se'n barregen altres de literàries, sense perdre de vista les cristianes que refermen el caracter sacramental de la unió, la indissolubilitat del matrimoni i el principi de lliure consentiment dels contraents.

El judici de l'obra, però, queda en un pla paròdic en el moment que llegim la sentència, contrària a la moral social però que connecta amb l'adulteri amb què comença l'obra i la ridiculització del marit. Recordem també que tot el procés ha estat producte d'un somni o visió del protagonista amagat sota el llit de la seua amant, a la qual ha accedit per mitjà d'una situació que és una paròdia del gènere de l'alba. Aquesta realitat virtual per un moment ha suposat un desequilibri de la realitat convencional que ha donat el poder de decidir sexualment a les dones, un món íntim femení que es dóna a conèixer al protagonista com la visió de la tertúlia d'un esdeveniment que visita una amiga convalescent d'un part, ja que d'altra manera no seria accessible per un home. Gràcies al distanciament del somni, l'obra no arriba a la negació total de la moral social que tantes conseqüències negatives podria tenir i tot queda en una mena de joc.

LLÚCIA MARTÍN
Universitat d'Alacant

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Edicions digitals consultades a través del catàleg de www.lluisvives.com i www.cervantesvirtual.com :

Jardinet de Orats ... [Manuscrit]

Procés de les Olives

Lo Somni de Joan Joan

Col·loqui de Dames

Disputa de Viudes i Donzelles

De Amore : Libri tres = Regles de Amor

Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana: Salut d'Amor, ed. Stefano Asperti, 2001. També hem consultat el text de *Déu d'Amor Caçador*.

Diccionari Català, Valencià, Balear

Biblioteca Valenciana Digital (versió digital dels incunables del *Procés de les Olives* i *Lo Somni de Joan Joan* de 1497)

ALBERNI, A. (2007) *Speculum al foder*, Bellcaire, Vitel·la.

AZNAR GIL, F. (1989) *La institució matrimonial en la Hispania cristiana bajo-medieval (1215-1563)*, Salamanca, Publicaciones de la Universidad Pontificia.

BADIA I MARGARIT, A. M. (2000) *Les Regles d'esquivar vocables e mots grossers e pagesívols*, Barcelona, IEC.

BELTRAN, V. (2003) «De la sublimitat cortesa a l'efusió llibertina. L'altra cara de la fin'amor», *Caplletra* 34, pp. 13-30.

BRANDERBERGER, T. (1996) *Literatura de matrimonio (Península Ibérica, s. XIV-XV)*, Lausanne, Sociedad Suiza de Estudios Hispánicos.

CABRÉ, L. (1998) «Notas sobre la memoria de Santillana y los poetas de la Corona de Aragón», DEYERMOND, A. (ed.) *'Cancionero'. Studies in Honour of Ian Macpherson*, Londres, Queen Mary and Westfield College, pp. 25-38

CANTAVELLA, R. (2007) «Les anotacions marginals al *De Amore* català», *Caplletra* 42, pp. 37-58.

CICERÓ (2002) *De la vellesa. De l'amistat*, traducció d'Antoni Febrer Cardona a cura de PAREDES, M. i VIANA, A., Barcelona-València, IIFV-PAM.

COLÓN, G. i GARCIA, A. eds. (1980-2007) *Furs de València*, Barcelona, Barcino.

EIXIMENIS, F. (1927) *Regiment de la cosa pública*, Barcelona, Barcino.

— (1930) *Terç del Crestià*, 3 vols., Barcelona, Barcino.

FENOLLAR, B. et al. (1988) *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, edició de PITARCH, V. i GIMENO, L., introducció de JÀFER, S., València, Tres i Quatre.

- FERRANDO, A. (1978) *Narcís Vinyoles i la seua obra*, València, Publicacions del Departament de Lingüística Valenciana de la Universitat de València.
- (1996) «El concepte d'escola valenciana aplicat als poetes valencians de l'època de Fenollar: consideracions sobre el seu bilingüisme», *Essays in Honor of Josep M. Solà-Solé: Linguistic and Literary Relations of Catalan and Castilian*, ed. de HINTZ, S. S. New York, Peter Lang, pp. 199-217.
- FERRER, F. (1989) *Obra completa*, a cura d'AUFERIL, J., Barcelona, Barcino.
- GARCÍA GALLO, A. (1984) *Manual de Historia del Derecho español, I. El origen y la evolución del Derecho*, Madrid.
- GARCIA I SANZ, A. (1996) *Institucions de dret civil valencià*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- JARAMILLO, C. I. (2004) *El renacimiento de la cultura jurídica*, Bogotá, Universidad Pontificia-Temis.
- LATINI, B. (1976-1980) *Llibre del tresor*, ed. a cura de WITTLIN, C. J., Barcelona, Barcino.
- Ley de las XII Tablas* (1993) estudi preliminar, traducció i observacions de RASCÓN GARCÍA, C. i GARCÍA GONZÁLEZ, J. M., Madrid, Tecnos.
- LLULL, R. (1996) *Obra completa*, edició crítica de TURRÓ, J., Barcelona, Barcino.
- MAGALLÓN IBARRA, J. M. (2002) *El renacimiento medieval de la jurisprudencia romana*, Mèxic, Universidad Autónoma de México.
- MANS PUIGARNAU, J. (1946) *Los principios generales del Derecho. Repertorio de máximas y aforismos jurídicos*, Barcelona, Bosch.
- MARCH, J. (1994) *Obra poètica*, a cura de PUJOL, J., Barcelona, Barcino.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (2003) «Reflexions sobre la categorització del *Cançoner satíric valencià* de Miquel i Planas», *Caplletra* 34, pp. 111-126.
- (2003) «De *Lo somni de Joan Joan* a *La vesita* d'Herèdia amb consideracions sobre Corella i el *Tirant*», *Momenti di cultura catalana in un millennio*, Venècia, Liguori, Napoli, 2003, vol. II, pp. 351-374.
- (2004a) «Comentarios acerca de la influencia de los *fabliaux* en la literatura catalana tardomedieval», *Trabajo y aventura. Studi in onore di Carlos Romero Muñoz*, Bulzono, p. 151-163.
- (2004b) «Consideracions per a una edició de l'*Obra feta per los vells* de Joan Moreno», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LXXX (2004) pp. 21-34.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. MICÓ, I. (1989-90) «Realitat i ficció al *Cançoner satíric valencià*», *BRABLB* XLII, pp. 227-275.
- «Lectura del *Cançoner satíric valencià*» (1992) *ELLiLC* XXV (=Miscel·lània *Jordi Carbonell*, 4), Barcelona, PAM, pp. 5-25.

- MIQUEL I PLANAS, R. (1911) *Cançoners satírics valencià*, Barcelona, Biblioteca Catalana.
- [Narrativa] (1995) *Narrativa popular de la Edad Media*, ed. de BARANDA, N. i INFANTE, V., Madrid, Akal.
- PAGÈS, A. (1930) *De Amore. Libri tres*, versió catalana del segle XIV, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura.
- [Poesia eròtica] (1982) = *Poesia eròtica i burlesca dels segles XIV i XV*, I, ed. de PITARCH, V. i GIMENO, L., València, Tres i Quatre.
- PUJOL, J. (1998) «Jo viu lo Ray ab la nobla Leusetà». Ressons d'una "razo" a la literatura catalana del segle XV», *A Sol Post. Estudis de Llengua i Literatura* 4, (1998), pp. 93-100.
- QUAGLIONI, D. (1976) «Per una edizione critica e un commento moderno del *Tractatus de regimine civitatis* di Bartolo de Sassoferrato», *Pensiero politico* 9, pp. 70-93.
- RIQUER, M. de (1975) *Los trovadores. Historia literaria y textos*, 3 vols., Barcelona, Ariel.
- (1982) *Història de la literatura catalana*. Part antiga, vol. III, Barcelona, Ariel.
- ROJAS, F. de (2000) *La Celestina. Tragicomedia de Calisto y Melibea*, ed. i estudi de LOBERA, F. J., SERÉS, G., DÍAZ-MAS, P., MOTA, C., RUÍZ ARZALLUZ, I. i RICO, F., Barcelona, Crítica.
- JORDI DE SANT JORDI (2005) *Poesies*, edició crítica de FRATTA, A., Barcelona, Barcino.
- VIA, F. de la (1997) *Obres*, edició de PACHECO, A. Barcelona, Quaderns Crema.
- VIDAL DE BESALÚ, R. (1991) *Obra poètica* a cura de FIELD, H., 2 vols., Barcelona, Curial.